

NOVES DADES SOBRE ELS MANUSCRITS 196 I 62
(HOMILIES D'ALGUNS SANTS PARES, PARTS I I II)
I EL MANUSCRIT 51 (SALTIRI AMB GLOSSES),
DE L'ARXIU CAPITULAR DE TORTOSA (ACT)

CARLES MANCHO I SUÀREZ

En un col·loqui dedicat a les catedrals medievals hom pressuosa que el pes específic el tindrà l'arquitectura o, a tot estirar, l'escultura. Hi estem més aversejats. Sovint, però, les catedrals guarden al seu interior tresors que no tenen res a veure amb els seus murs, els quals només fan de contenidor. La nostra intenció és parlar d'alguns dels llibres que custodia l'Arxiu Capítular de Tortosa.

Fa molt de temps que l'ACT crida l'atenció dels investigadors, no en va ésser un dels arxius més rics dels Països Catalans. Des del pare Risco¹ i, òbviament, del pare Villanueva,² fins als nostres dies, molts són els investigadors que d'una manera o altra s'han vist obligats a girar el cap vers aquest Arxiu.³ L'extensa

1. Manuel RISCO, *España Sagrada*, vol. XLII (sobre las antigüedades de la Iglesia de Tortosa), Madrid, 1801.

2. Jaime VILLANUEVA, *Viaje literario a las Iglesias de España*, vol. v, Madrid, Imprenta Real, 1806.

3. Tret d'algunes obres específiques sobre l'Arxiu o algun dels seus manuscrits, la major part d'obres són generals i fan referència, més o menys de passada, a alguns dels llibres. Advertim que no es tracta d'una bibliografia exhaustiva: Henricus DENIFLE, Aemilius CHATELAIN, «Inventarium Codicum manuscriptorum Capituli Dertusensis», *Revue des Bibliothèques* (gener-febrer 1896), p. 1-61; Ramon O'CALLAGHAN, *Los Códices de la Catedral de Tortosa*, Tortosa, Imprenta Católica de J. L. Foguet y Sales, 1897; Jordi RUBIÓ I BALAGUER, Ramon d'ALÒS, «La Biblioteca del Capítol de la Catedral de Tortosa», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, MCMXIII-XIV, part II, p. 745-757; J. MARCH, «Miniaturas españolas antiguas. Biblioteca Capítular de Tortosa. Códice n.º 20», *Razón y Fe*, XLV (1916), p. 351-54; J. MARCH, *Liber Pontificalis*, Barcelona, 1925; *El arte en España. Guía del Museo del Palacio Nacional*, Exposició Internacional de Barcelona, 1929; Jesús L. DOMÍNGUEZ Y SÁNCHEZ-BORDONA, *Exposición de códices miniados españoles. Catálogo*, Madrid, Sociedad Española de Amigos del Arte, 1929; Josep GUDIOL I CUNILL, *La pintura mig-eva catalana, III. Els Primitius*,

bibliografia que en fa referència pot fer creure que l'Arxiu ha estat força estudiat. Mirada amb més atenció, veurem com la major part són estudis generals dels quals només esmenten, de passada, alguns dels llibres conservats a Tortosa. Òbviament els més espectaculars són els més tractats: *La Ciutat de Déu* (manuscrit 20), o el missal, dit de Sant Ruf (manuscrit 11). D'entre tota la bibliografia només hi ha quatre treballs que s'encarreguin exclusivament de l'Arxiu i els seus fons: Denifle-Chatelain, O'Callaghan, Rubió-d'Alòs i, el més recent, Bayerri, de 1962.

Arran de la nostra estada a l'Arxiu, hem tingut accés a tot un seguit d'obres que no han gaudit de l'atenció dels investigadors. Evidentment no es tracta d'obres de primera fila, però tenen un cert interès. El fet de restar sepultades entre d'altres de molt bona qualitat ha propiciat que no s'hagin estudiat gens ni mica. Evidentment això va en detriment de la investigació artística. Sovint no es tenen prou elements per a judicar, precisament perquè ens manquen referents d'obres menys espectaculars, però que ens parlen prou del món en què foren creades.

En primer lloc, parlarem dels manuscrits 196⁴ i 62.⁵ Bayerri els recull sota els títols de: «Micelaneo (Homilias de diversos Santos Padres.-II. Fragmento

3ª part. *Els llibres il·luminats*, Barcelona, Llibreria Canuda, 1955; *Librorum Liturgicorum Cathalaunie s. IX ad XVI in bibliotheca Abbatie Montiserrati Exhibito, occasione VI conventus internationalis studiorum liturgie*, Montserrat, 1958; Pedro BOHIGAS, *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña, I. Período Románico*, Barcelona, Asociación de Bibliófilos de Barcelona, 1960; *El Arte Románico. Catálogo*, Barcelona i Santiago de Compostela, 1961; Jesús L. DOMÍNGUEZ Y SÁNCHEZ-BORDONA, «Miniatura», *Ars Hispaniae*, vol. XVIII, Madrid, Plus-Ultra, 1962; Enric BAYERRI i BARTOMEU, *Los Códices Medievales de la Catedral de Tortosa. Novísimo inventario descriptivo*, Barcelona, Porter-Libros, 1962; José JANINI, «El sacramento pirenaico ms 41 de Tortosa», *Hispania Sacra*, XIX p. 99-130; José JANINI «Los sacramentos de Tortosa y el cambio de rito», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 35, 1962, p. 5-56; M. Eugenia IBARBURU ASURMENDI, «Estudio iconográfico sobre la Ciudad de Dios de san Agustín, Códice 20 del Archivo Capitular de Tortosa», *D'Art*, núm. 10 (maig 1984), p. 93-124; M. Eugenia IBARBURU ASURMENDI, «Algunos comentarios estilísticos sobre La Ciudad de Dios de San Agustín, Códice 20 del Archivo Capitular de Tortosa», *D'Art*, núm. 11 (març 1985), p. 103-121; *Thesaurus. L'Art als Bisbats de Catalunya, 1000/1800* (Barcelona, 24 de desembre de 1985-2 de març de 1986), Barcelona, Fundació Caixa de Pensions; 1985; *Thesaurus/Estudis. L'Art als Bisbats de Catalunya 1000/1800*, Barcelona, Fund. Caixa de Pensions, 1986. Núria de DALMASES, Antonio JOSÉ i PITARCH, *Història de l'Art Català, I. Els Inicis i l'art romànic, s. IX-XII*, Barcelona, Ed. 62, 1986; *Mille-num. Historia i Art de l'Església Catalana*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1989.

4. Jordi RUBIÓ i BALAGUER, Ramon d'ALÒS, «La Biblioteca del Capítol de Tortosa», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, MCMXIII-XIV, any v, part II, p. 745-757, especialment p. 747 i núm. 196 p. 753; Josep GUDIOL i CUNILL, *La pintura mig-aval catalana, III. Els primitius, 3ª part. Els llibres il·luminats*, Barcelona, Llibreria Canuda, 1955, p. 135 i il·lustració 154; Pedro BOHIGAS, *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña, I. Período Románico*, Barcelona, Asociación de Bibliófilos de Barcelona, 1960, p. 63; Enric BAYERRI i BARTOMEU, *Los Códices Medievales de la Catedral de Tortosa. Novísimo inventario descriptivo*, Barcelona, Porter-Libros, 1962, p. 353.

5. Henricus DENIFLE, Aemilius CHATELAIN, «Inventarium Codicum Manuscriptorum Capituli Dertusensis», *Revue des Bibliothèques* (1896), p. 13; Ramon O'CALLAGHAN, *Los Códices de la Cate-*

continuación del Cód. 62)» i «Homiliae quorundam Sanctorum Patrum. (Homilies de alguns Santos Padres)», respectivament.

El primer és un llibre de 231⁶ folis de pergamí, amb unes mides aproximades de 416 × 280 mm. La caixa d'escriptura és de 295 × 185 mm, i cada plana té 30 línies a dues columnes. El segon té 152 folis⁷ de 423 × 283 mm amb una caixa d'escriptura de 308 × 183 mm i 30 línies a dues columnes. Ambdós són del segle XII.

El fet que els manuscrits de Tortosa hagin anat apareixent a mesura que hom escorcollava l'Arxiu és la causa d'una numeració tan allunyada per a dos manuscrits que hipotèticament haurien d'anar junts. Com es pot comprovar a la bibliografia, el manuscrit 62 ja es coneixia en època de Denifle-Chatelain. El manuscrit 196 no aparegué fins que l'Institut d'Estudis Catalans comissionà Antoni Rubió i Lluch, i Jordi Rubió i Balaguer per anar a Tortosa a estudiar l'Arxiu l'any 1914.⁸

El que ens interessa d'aquests dos llibres és el fet que des d'un bon principi han estat considerats parts d'un mateix llibre desmembrat.

Rubió i d'Alòs, a la seva ampliació del catàleg de Denifle i Chatelain, en parlar del manuscrit 196, escriuen: «Mutilat a la fi [...] Igual lletra que'l n° 62 de l'inventari DENIFLE, que sembla ésser-ne fragment.» No quedava cap dubte, als dos investigadors, que el manuscrit 62 era part del manuscrit 196. El 196 només era mutilat a la part final i la lletra era la mateixa a tots dos llibres. Les dades, massa succintes, però, no foren interpretades correctament pels investigadors que posteriorment feren referència a la parella de manuscrits.

Tant Gudiol, com Bohigas, com Bayeri,⁹ segurament influenciats per la numeració,¹⁰ recullen el 196 com a fragment del 62. Sobretot amb Bayerri (vegeu *supra*) això queda molt clar.

La nostra intenció és aportar nous arguments per tal de mostrar que, efectivament, Rubió i d'Alòs tenien raó a suggerir que el manuscrit 196 era la primera part i el 62 la segona.

dral de Tortosa, Tortosa, Imprenta Católica de J. L. Foguet i Sales, 1897, p. 64; Josep GUDIOL I CUNILL, *La pintura mig-aval catalana, III. Els primitius, 3ª part. Els llibres il·luminats*, Barcelona, Llibreria Canuda, 1955, p. 135 i il·lustració 154; Pedro BOHIGAS, *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña*, Barcelona, Asociación de Bibliófilos de Barcelona, 1960, p. 63; Enric BAYERRI I BARTOMEU, *Los Códices Medievales de la Catedral de Tortosa. Novísimo inventario descriptivo*, Barcelona, Porter-Libros, 1962, p. 211-212.

6. Només els primers 224 formen part de les homilies dels sants Pares, els set restants són pàgines soltes afegides, probablement, en fer l'enquadernació nova.

7. La numeració moderna d'ambdós és feta amb llapis i xifres aràbigues. Al ms. 62 la foliació arriba fins al 153, malauradament hem pogut comprovar que el f. 130 fou arrencat.

8. RUBIÓ I BALAGUER, D'ALÒS, p. 746; BAYERRI, p. 102 i s.

9. V. Notes 4 i 5.

10. RUBIÓ I BALAGUER, D'ALÒS, p. 746-747, on ja intueixen que aquesta numeració, seguint la d'O'Callaghan, podia dur confusió per tal com hi havia diversos casos de llibres desemparellats.

Si observem les dades físiques d'ambdós manuscrits, comprovarem que aquestes són força properes. Pel que fa a la mida dels folis, difícilment poden coincidir si pensem que cap dels dos té les enquadernacions originals i que l'un, el 62, fou relligat de nou per O'Callaghan,¹¹ i l'altre, el 196, una vintena d'anys més tard gràcies a les aportacions de l'Institut d'Estudis Catalans.¹² Aquesta diferent enquadernació queda reflectida a l'interior, on es pot comprovar que la guillotina fou més eficaç en el manuscrit 62, en el qual no resten gairebé reclams ni altres marques, que en el manuscrit 196, on fins i tot es conserva la numeració de quadernets.

Podem considerar les mínimes diferències de les caixes d'escriptura, fruit de la relativa flexibilitat que hi devia haver en traçar-les. És més important reconèixer que ambdós manuscrits tenen el mateix nombre de línies i columnes.

Referent al tipus de lletra, prenem per bona la valoració que ja d'entrada feren Rubió i d'Alòs. Sobta, en observar ambdós llibres, que no fessin cap al·lusió a la identitat entre les inicials d'un i altre còdex. Posant qualssevol inicials del manuscrit 62 al costat de qualssevol altres del manuscrit 196 es pot comprovar que, evidentment, es tracta d'un mateix llibre.

Les dades, però, que hem referit fins al moment, ens remarquen el fet que tots dos llibres eren un de sol sense resoldre quina ha d'ésser la seva ordenació.

Per començar, el manuscrit 62 és incomplet tant per davant com per darrere. El foli primer comença amb la frase «[...] unde aliqui non timuerunt [...]». No trobem cap títol ni rúbrica que ens indiqui d'on ve el text. Amb el foli 153 v., el darrer del manuscrit 62, passa quelcom de semblant. L'última frase és: «[...] nam qui sunt duo domini [...]». A més a més, en la part interior del peu de plana trobem el reclam «deinceps», sense que hi hagi cap foli 154 r. que respongui al reclam. Aquest, d'altra banda, és molt similar als que trobem al manuscrit 196.

Per l'altre costat, el manuscrit 196 comença amb una gran inicial al foli 1 i, malgrat el pèssim estat d'aquest foli (i els cinc següents), hom pot llegir-hi el començament del títol: «Dominica de aduentu dominum. Leccioni Sancti Evangelii secundum Lucam.» La gran inicial correspon a la frase «In illo tempore [...]» (fig. 1). Això podria significar, simplement, que en el cas del manuscrit 196 hem tingut més sort i ens ha arribat el primer foli, cosa que no ha passat amb el manuscrit 62. No hem d'oblidar, però, que tots dos llibres són un recull d'homilies, i si aquest recull havia de servir per a alguna cosa, per força havia de tenir un cert ordre intern, és a dir, litúrgic. Si hem vist com el foli 1 del manus-

11. RUBIÓ I BALAGUER, D'ALÒS, p. 746; BAYERRI, p. 98.

12. RUBIÓ I BALAGUER, D'ALÒS, p. 747; BAYERRI, p. 108.

crit 196 començava amb l'advent, al foli 218,¹³ hi trobem «dominica in ramis palmarum», és a dir, Diumenge de Rams. No sabem quants folis deuen mancar entre el darrer del manuscrit 196 (foli 224), que també acaba sense continuïtat («[...] peccavit hierusalem propeterea [...]»), i el primer del manuscrit 62. No en deuen ser gaires perquè al foli 2 v. del manuscrit 62 trobem el segon dia de Pasqua: «In die secundo Pasche. Lectio Sancti Augustini secundum Marcum [...]». Tot seguit comença l'evangeli de Marc (Mc 16:1) «In illo tempore Marie Magdalene et Maria Iacobi et Salome emerunt aromate [...]». Atesa la gran regularitat que s'aprecia en els quadernets de què es componen ambdós llibres (normalment, de vuit folis), és possible que només ens manqués un quadernet. Per tal de poder-ho precisar, però, caldria fer-ne l'estudi textual.

Encara podem afegir un altre argument en suport del nostre raonament. La guillotinata menys ferotge del manuscrit 196 fa que ens hagin arribat parcialment les numeracions dels quadernets, cosa que no succeeix amb el manuscrit 62. El primer quadernet numerat del manuscrit 196 és el segon, al foli 14 v. Mig partit encara s'observa el numeral en romans. El següent quadernet també conserva el numeral romà: III. Així es van succeint fins a arribar al foli 119 r. A partir d'aquest els quadernets es numeren al recte del primer foli.

No cal dir que la seqüència és incompleta, perquè molts dels números no s'han conservat. Malgrat això, es pot seguir amb més o menys talls la successió de quadernets. Sigui com sigui, convindrem que fóra absurd, tractant-se d'un mateix llibre, que la numeració dels quadernets no s'iniciés al primer quadernet d'aquest llibre.

Segons les dades que hem aportat, queda força clar, en primer lloc, que el manuscrit 196 i el manuscrit 62 de l'Arxiu Capitular de Tortosa són dues parts d'un mateix llibre i, en segon lloc, que és el manuscrit 196 el que dona inici a aquest llibre i no al revés.

Malgrat que pugui semblar un fet secundari, és important tenir-ho present, atès que en estudiar la seva il·luminació, per exemple, s'observa una millor qualitat en el manuscrit 196 que en el 62. Evidentment això pot ésser explicat per un cert cansament o descurança que es devia produir a mesura que avançava el llibre. Vist des de l'altra perspectiva, el 62 primer i el 196 a continuació, no tenia solta ni volta, no era raonable que fos de millor qualitat, en general, la il·luminació del final del llibre i més mediocre, en general, la del principi.

L'altre manuscrit a què volem fer referència és el manuscrit 51.¹⁴ Es tracta

13. Hem triat aquest i no el darrer (f. 224), perquè aquest és l'últim en què hem trobat la referència a un temps litúrgic; des del f. 218 fins al final només es recullen homilies.

14. Henricus DENIFLE, Aemilius CHATELAIN, «Inventarium codicum manuscriptorum Capituli Dertusensis», *Revue des Bibliothèques* (1896), p. 1-61, especialment p. 12; Ramon O'CALLAGHAN, *Los*

d'un saltiri amb gloses, realitzat en quadernets de 8 folis, de 282 × 207 mm cada foli. La caixa d'escriptura és de 210 × 160 mm i cada plana té 27 línies. La meitat exterior de cada foli és ocupada per les gloses. És del segle XII.

Ibarburu, en el seu article referit a l'estil del manuscrit 20 de l'ACT (*La Ciutat de Déu* de sant Agustí),¹⁵ fa referència al nostre manuscrit per refermar la seva proposta sobre la més que probable influència cistercenca en la plàstica del segle XII, la qual es reflectiria tant en el manuscrit 20, com en el manuscrit 51.¹⁶

L'article, en definitiva, proposa la filiació del manuscrit 20 amb la manera, més o menys uniformitzada, comuna a Europa, per la via cistercenca, recollint l'herència catalana del segle XI ripollès.

Segons el nostre parer, la relació del manuscrit 20 i el manuscrit 51 es podria dur més enllà de la simple familiaritat amb la il·luminació cistercenca.

Si observem les caplletres del nostre saltiri, ens adonarem que es poden fer dos grans grups, que serien els mateixos que distingeix Ibarburu per al manuscrit 20.¹⁷ D'una banda, aquelles inicials que incorporen a l'estructura pròpia de la lletra tot un repertori decoratiu vegetal i, a voltes, zoomòrfic.¹⁸ De l'altra, aquelles inicials en que l'estructura depèn de l'element zoomòrfic.¹⁹

No solament es poden agrupar igual, sinó que els motius decoratius són molt similars, per no dir els mateixos. Tots dos es caracteritzen per l'ús d'unes fulles molt carneses, amb un perfil intern arriatat. Aquesta molsudesa, l'aconsegueixen mitjançant un ratllat intern que al manuscrit 51 s'executa rebaixant la tinta que serveix per al dibuix, de tal manera que té l'aspecte d'ombrejat. Si comparem la G del foli 5 v. (manuscrit 20),²⁰ amb la Q del foli 2 (manuscrit 51) (fig. 2), veurem que es tracta exactament del mateix sistema. És cert que la Q està potser una mica més elaborada: a part del ratllat, la fulla incorpora un perlat.

códices de la catedral de Tortosa, Tortosa, Imprenta Católica de J. L. Foguet y Sales, 1897, p. 60; Josep GUDIOL I CUNILL, *La pintura mig-aval catalana, III. Els Primitius 3.ª part: Els llibres il·luminats*, Barcelona, Llibreria Canuda, 1955, p. 128 i il·lustracions 133 i 134; Enric BAYERRI I BARTOMEU, *Los códices medievales de la catedral de Tortosa: novísimo inventario descriptivo*, Barcelona, Porter-Libros, 1962.

15. M. Eugenia IBARBURU ASURMENDI, «Algunos comentarios estilísticos sobre *La Ciudad de Dios* de san Agustín, códice 20 del Archivo Capitular de Tortosa», *D'Art*, 11 (1985), p. 103-121, especialment p. 117.

16. IBARBURU, p. 119.

17. IBARBURU, p. 113-114.

18. Estaria format per: f. 1 B, f. 2 Q, f. 3 v. C, f. 4 V, f. 6 v. D, f. 8 D, f. 11 I, f. 11 v. S, f. 13 v. D, f. 15 E, f. 19 v. E, f. 23 v. D, f. 26 D, f. 38 D, f. 53 D, f. 68 v. S, f. 84 v. S, f. 117 D (és a dir, la majoria de les caplletres del nostre manuscrit).

19. Format per f. 5 v. D, f. 14 C, f. 16 D, f. 18 v. D (?).

20. Reproduïda per IBARBURU, p. 105, fig. 1.

Sigui com sigui, veiem la tija travessar les fulles de manera idèntica, i aquestes agafar-se a l'estructura de la lletra recargolant la punta.

Si observem la *Q* del foli 67²¹ (manuscrit 20) i la comparem amb la *D* del foli 26 (fig. 3) del nostre manuscrit, trobarem una plena identitat en la realització dels gossos. Tots dos, vistos de perfil, tenen el cap allargat amb un musell considerablement llarg i les orelles, punxegudes i curtes, sortint del clatell. Els ulls resten emmarcats per dos trets simètrics i ametllats, i el nas és negre. Ambdós es troben en actitud de mossegar i amb un coll perllongat de manera sinuosa. Potser la qualitat del cap de gos del manuscrit 51 és superior, per tot el treball en l'ombrejat i el replec de la comissura de la boca. En tot cas ens trobem dins una manera de fer massa semblant com per dependre només d'un corrent general.

Pel que fa a l'altre grup d'inicials, la *C* del foli 14 (manuscrit 51) (fig. 4) és un bon exemple. Comparada amb la *P* del foli 257 o la *Q* del foli 85 (manuscrit 20),²² la nostra inicial, com de fet totes les d'aquests grup del manuscrit 51, porta a l'extrem la torsió dels animals per tal d'adaptar-los per a formar les lletres. En aquest cas els paral·lels amb el manuscrit 20 no són tan clars, però és evident que el tipus d'animal és perfectament igual als que hem vist anteriorment en aquell manuscrit.

La intenció d'aquesta comparació és posar de manifest que potser el manuscrit 20 i el manuscrit 51 tenen més coses en comú que la possible tradició cistercenca o la uniformitat d'un estil europeu.

Pel que fa al món cistercenc, no solament són comparables els dos manuscrits de la Biblioteca Provincial de Tarragona que empra Ibarburu (les *Sentències* de Pere Lombard i les *Epístoles* de sant Pau):²³ a d'altres llocs, com la Biblioteca Municipal de Dijon, també trobem paral·lels per a la plàstica dels nostres manuscrits.²⁴

Pel que fa a l'element ripollès, cal no oblidar, d'una banda, que era al segle XI de Ripoll on trobàvem els precedents tant dels animals contorsionats (per exemple, ACA.ms.Ripoll 52, foli 88; o ACA.ms.Ripoll 116, foli 42),²⁵ com de les fulles molsudes i cargolades (per exemple, ACA.ms.Ripoll 42, foli 59),²⁶ i

21. Reproduïda per IBARBURU, p. 107, fig. 2.

22. Reproduïda per IBARBURU, p. 115, fig. 5 i p. 111, fig. 4.

23. IBARBURU, p. 116 i fig. 6.

24. Ens referim a la Bíblia Sacra pars I, BM de Dijon Ms 13 de vers 1109 a Citeaux i el Missale, BM de Dijon, Ms 834, de la Borgonya, entre mitjan i tercer quart del s. XII. V. Yolanta ZALUSKA, *L'enluminure et le scriptorium de Citeaux au XIIe siècle*, Citeaux, CNRS, 1989, p. 49-51, núm. 22 i 141-142, núm. 110, lám. xv i XLV.

25. Liber beati Gregorii in Ihezechielem (ACA Ms Ripoll 52) i «Expositio Bedae et cantica (ACA Ms Ripoll 116)», *Catalunya romànica*, x (*El Ripollès*), p. 285-286 i p. 322 respectivament.

26. «Breviarium de Musica (ACA Ms Ripoll 42)», *Catalunya romànica*, x (*El Ripollès*), p. 290-291.

que dins el segle XII trobem encara manuscrits que, pertanyents a aquesta plàstica, mostren plantejaments molt propers als del nostre 51 i, per extensió, al 20.²⁷ Sense oblidar el mateix ACT, manuscrit 41, que Ibarburu relaciona amb el de sant Ruf pel que fa a la procedència,²⁸ però que Janini afirma procedent de Sant Joan de Ripoll.²⁹

La proximitat amb totes aquestes obres és evident. No podem dubtar que, en aquests moments, el que es fa a Ripoll, i el que s'hi havia fet, més el que es fa a França, sobretot dins el món cistercenc, marca la plàstica de les nostres obres, tant del manuscrit 51 com del 20. També ens sembla, però, més clar que les aproximacions que es poden fer entre aquests dos manuscrits no resisteixen la comparació amb cap dels altres, ni ripollesos, ni cistercens.

Queda encara força per estudiar al voltant d'aquests manuscrits, sobretot pel que fa als seus possibles *scriptoria* de procedència. Si fou el Capítular de Tortosa o bé algun de més proper a ripoll, és una cosa que ara per ara no podem determinar. Tingui la resolució que tingui aquest problema de les procedències, sí que creiem poder afirmar que el manuscrit 51 estaria en l'òrbita del mateix escriptori que va realitzar el 20 i, molt possiblement, del mateix il·luminador, el qual des d'antic s'identifica amb Nicolau Bergadanus.

27. Vegeu el f. 83 del *Sacramentarium Gerundensem*, de mitjan-finals del s. XII. BNP Ms Lat. 1102. François AVRIL, Jean-Pierre ANIEL, Mireille MENTRÉ, Alix SAULNIER, Yolanta ZALUSKA, *Manuscrits enluminés de la Péninsule Ibérique*, París, Bibliothèque Nationale (B. N., Département des manuscrits: Centre de recherches sur les manuscrits enluminés), 1983, p. 58-59, núm. 60, lám. XXXI, f. 83, 148 i 149.

28. IBARBURU, p. 41.

29. José JANINI, «El sacramentario pirenaico ms. 41 de Tortosa», *Hispania Sacra*, XIX (1966), p. 99-130.